

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *The church seen from the south west.*

VOR FRUE KIRKE

NOTER S. 2590

Historisk indledning. Navnet Assens er sammensat af ordene ‘ask’ eller ‘asp’ samt ‘næs’.¹ Det afspejler beliggenheden i ly af næsset Asnæs, nord for Kærum Ås udmunding i Lillebælt. Der har formentlig været bebyggelse på stedet allerede i 1100-tallet,² men den ældste omtale stammer fra 1231, da »Asnæs« nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Om der hermed hentydes til byen eller til en kongsgård, er dog uklart.³ Sognekirken er nævnt første gang 1295, da Niels Hamundsen testamenterede den 2

mark sølv.⁴ I kraft af sin beliggenhed og udmærkede havneforhold udviklede Assens sig til et vigtigt færge- og udskibningssted for trafik og handel mellem Fyn og Sønderjylland. De ældste, bevarede købstadsrettigheder er fra 1514, da kong Christian II stadfæstede de privilegier, byen havde modtaget af kong Hans og andre tidligere konger.⁵

Assens var i middelalderen et gejstligt centrum af regional betydning. Biskoppens official for Båg Herred havde sin bolig i byen, ligesom også prov-

Fig. 2. Kort over Assens fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. 1. Kirken. 2. Skolen. 4. Det nedrevne klostrets beliggenhed. 13. Kirkestræde. 21. De gamle volde. – Map of Assens from Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Copenhagen, 1677. 1. Church. 2. School. 4. Site of the demolished monastery. 13. Kirkestræde. 21. The old walls.

sten over Tofte eller Assens Provsti, der omfattede Båg og Vends herreder.⁶ Foruden sognekirken, Vor Frue, fandtes i senmiddelalderen et *†Hellig Kors Kapel* og et *†Helligåndshus*, der o. 1500 blev overdraget til karmeliterordenen og omdannet til et *†Vor Frue Kloster* mod at munkene oprettede et nyt hospital; hospitalet blev dog muligvis aldrig opført.⁷

Martin Luthers reformideer synes allerede i slutningen af 1520'erne at have vundet indpas i byen, hvilket bl.a. afspejlede sig i sløjfningen af sognekirkens sidealtre 1528-30 og nedlæggelsen af klostret (jf. middelalderlige altre s. 2420 og Vor Frue Kloster s. 2635).⁸

Under Grevens Fejde, 1534-36, støttede Assens Christian II, hvilket resulterede i, at Christian III's tropper 1535 stormede og udplyndrede byen.⁹ Kort herefter blev de ældre fæstningsværn revet ned. Byen kom dog forholdsvis hurtigt på fode igen, og navnlig udskibningen af kreaturer var i denne periode af stor betydning for dens økonomiske genrejsning.

1628 befalede kong Christian IV, at et nyt forsvarsanlæg skulle etableres (jf. fig. 2). Det nye anlæg af grav og vold kunne dog ikke hindre den svenske hærs omfattende plyndringer under Karl Gustav-krigene 1657-59,¹⁰ og befæstningen for-

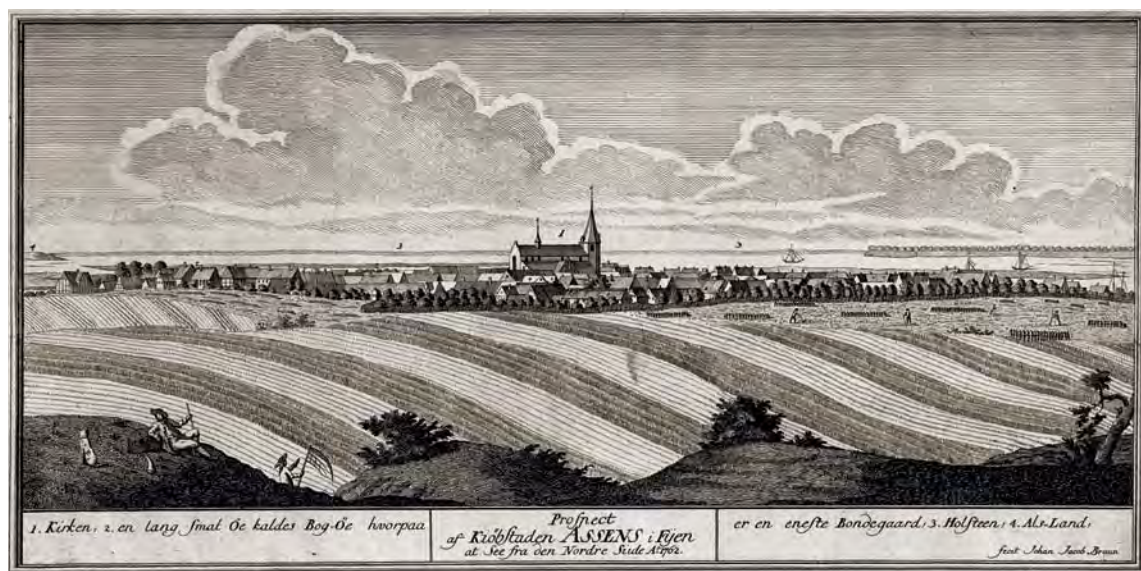

Fig. 3. Prospekt af Assens, kobberstik fra Johan Jacob Bruuns *Novus Atlas Daniæ* eller *Prospecter af alle Hoved og Kiøbstæderne*, 1761-64. – *View of Assens*.

faldt herefter gradvist. Assens var i denne periode mærket af købstædernes almindelige tilbagegang, og først i 1700-tallets anden halvdel blomstrede handlen op på ny. På det tidspunkt bidrog både genetableringen af en garnison og skibsfarten til den økonomiske bedring.¹¹ Særligt sidstnævnte blev dog atter væsentligt forringet efter 1864, da den vigtige forbindelse med Sønderjylland blev afbrudt. Herefter omlagdes byens næringsliv i vid udstrækning, og ikke mindst ved anlæggelsen af en ny jernbane og oprettelsen af flere industrivirksomheder senere i århundredet kom byen atter ind i en opgangsperiode i tiden omkring 1900. Blandt de tilflyttere, der kom til Assens på dette tidspunkt, var også en del katolikker, i første række fra Polen; disse udgjorde grundlaget for etableringen af en romersk-katolsk menighed, som 1927 kunne indvie sin egen kirke, *Vor Frelses Kirke* (s. 2617).

Sognekirken nævnes i 1370'erne som Jomfru Mariæ Kirke («ecclesie beate Marie virginis in Asneß»), men omtales senest i 1400-tallets slutning som *Vor Frue Kirke*.¹² Den nuværende sognekirke er i alt væsentligt et sengotisk anlæg, der stod under tag o. 1490, hvilket stemmer overens med biskop Jacob Madsens noter i forbindelse med sin visitats 1588, hvori han skriver, at kirken var 'fuldkommen' 1488. Den indeholder

dog ældre bygningsdele, idet muren mellem tårn og midtskib hører til en ældre, formentlig senromansk kirke, hvortil nordre korsarm, kaldet Hølevadkapellet, blev bygget i 1400-tallets anden halvdel (s. 2434). Tilsvarende er våbenhuset på kirkens nordside en yngre tilføjelse fra o. 1525, der traditionelt sættes i forbindelse med, at provst Peder Berildsen lod »et Stykke tilbygge« og betjente en fuldstændig reparation af bygningen, mod at han og hans slægt kunne forpagte nogle kirkejorder for en fast afgift.¹³

Anneksforhold. Kærum Sogn var anneks til Assens før reformationen og blev det atter 1549 efter en kort overgang som selvstændigt pastorat.¹⁴ Forbindelsen mellem de to kirker bevarede til 1886. Bågø udskiltes som selvstændigt sogn 1861, men blev 1956 anneks til Assens.

Jordegods. Kirken har i ældre tid, som det var almindeligt for købstadskirker, haft betydelige jordbesiddelser, dels grunde og jordlodder i selve byen, dels jorder i de omgivende landsogne.¹⁵ Bilagt regnskaberne er bevaret en *jordebog* fra 1558, der opregner brugerne (fæsterne) af 'kirkens jord og ejendom'.¹⁶ Fortegnelsen viser, at kirken da ejede en lang række mindre jorder i byen, heraf to 'haver'. Deraf er dog kun et mindre antal nærmere stedfæstet: tre i Kattesund, seks i Ramsher-

red, tre i Kapelsmarken, en i Søndergade samt to uden for Ladegårdsporten. Et stykke jord, der blev lejet ud, lå på selve kirkegården, hvor kirken også udlejede tre 'boder' (jf. s. 2423). Hertil opregnes endnu et hus i Kattesund og muligvis en gård (Simon Clausens gård).

En *jordebog* fra 1592 opregner først den 'markjord som Vor Frue Kirke tilhører' og dernæst 'de jorder, som kirken har i byen'.¹⁵ Førstnævnte lå dels udenfor byportene, bl.a. i Korsvängen, dels i de omgivende landsbyers marker: Lundager, Aborg, Grimstrup og Melby. Fortegnelsen over grundene i selve byen nævner, uden at det kan forklares, kun et mindre antal af de ovenfor omtalte.

Kirkeinspektionens *regnskabsbøger*, der er blandt de ældste i Danmark, er bevaret i brudstykker for årene 1372-85 samt med enkelte lakuner også perioden 1492-1583, og løbende fra 1608.¹⁷ Detaljerede oplysninger om kirkens inventarium, indtægter og udgifter kendes først fra 1677, samme år som Stiftsovrighedens ældste regnskabsbog over Assens Kirke begynder. Det ældste materiale tegner ikke et klart billede af kirkens økonomiske forhold i middelalderen, men efter oprettelsen af Vor Frue Kloster o. 1500 (jf. ndf.) stod sognekirken til at miste indtægter fra sjaelegaver og almisser. Herefter overgik tienden af byjorden 1514, der tidligere blev delt mellem kirkerne i Kærum og Gamtofte, til sognekirken.¹⁸ Derved synes kirken i en årrække at have rådet over tilstrækkelige indtægter til at kunne sørge for sin vedligeholdelse. 1585 måtte den imidlertid søge om tilskud fra de formuende kirker i Båg Herred, og i årene efter omtales kirken som forfalden.¹⁹

Sagn. Ifølge traditionen skal en forgyldt kanonkugle indmuret i tårnmuren stamme fra Grevens Fejde 1534-36 (jf. s. 2449).²⁰ I forbindelse hermed fortælles det om lensmand Reinwald von Heidersdorff, at kanonkuglen sårede ham dødeligt, mens han sad vagt i kirketårnet, samt at den dræbende kanonkugle er gengivet på gravstenen ud for lensmandens hofte.²¹ Historiens sagnagtige karakter understreges dog af, at Reinwald von Heidersdorff først døde 1544 (jf. gravsten nr. 6).

Om klokkerne i Assens Kirke fortælles det, at klokkestøberen, hr. Essing, fik udleveret sølv og messing til tre klokker, men i stedet brugte rin-

gere materialer. Da de tre klokker med navnene Anna, Johanne og Susanne blev hængt op, sang de: »Sølv og messing det glemte hr. Essing/ Kobber og bly han satte heri/ Anne og Johanne/ vil I med? nu flyver Susanne«. Herefter fløj de ud af tårnet, en over Østerport og to til stranden »hvor man endnu stundom kan høre dem ringe«. ²² Sagnet er også benyttet om andre kirkers klokker.²³

MIDDELALDERLIGE ALTRE

Som i andre købstadskirker har Vor Frue Kirke i senmiddelalderen sandsynligvis været indrettet med adskillige altre og kapeller, og de mange nicher i såvel sideskibenes som korsarmens vægge er formentlig opført som alternicher (jf. s. 2447 og 2462). Ud over de ovenfor nævnte regnskaber fra 1492-1583, samt enkelte bevarede originalbreve,²⁴ er hovedkilden herom en fortegnelse fra 1572 over Båg Herreds præster og degne.²⁵ Derimod vides intet konkret om altrenes placering og udseende. Den følgende redegørelse for de dokumenterede altre er således næppe fuldstændig.

Skt. Birgittes Alter, omtalt 1504, da præsten Hans Lauridsen skænkede halvdelen af sin gård til alteret; den anden halvdel tilfaldt sognekirken.²⁶ 1528 besluttedes det, at alterets vikar, Laurids Olufsen, skulle nyde og beholde de årlige renteindtægter af vikariegodset livet ud. 1554 tilfaldt de skolemesteren.²⁷

Skt. Gertruds Alter, nævnt 1530, da borgmester Jens Bang indsattes som 'forsvarer' af det gods og den rente, der havde ligget til den nu nedlagte alterstiftelse, særligt en gård nær Assens.²⁸ 1531 blev alteret omtalt som »nu ødelagd«²⁹ i forbindelse med forleningen af byfogeden, Esbern Smid, med alle kronens rettigheder til den nævnte gård.²⁹

Helligkorsalter, tidligst nævnt 1526.³⁰ Altertjenersten nedlagdes dog kort efter (før 1529) i Assens, men overførtes til den nærliggende Holevad Kirke,³¹ idet alterets vikar, Rasmus Hansen, endnu 1528 oppebar renterne fra alteret i Assens.³² Selve stiftelsens gods, herunder jorder i Lundager Mark, blev af Frederik I 1532 overladt byens borgme-

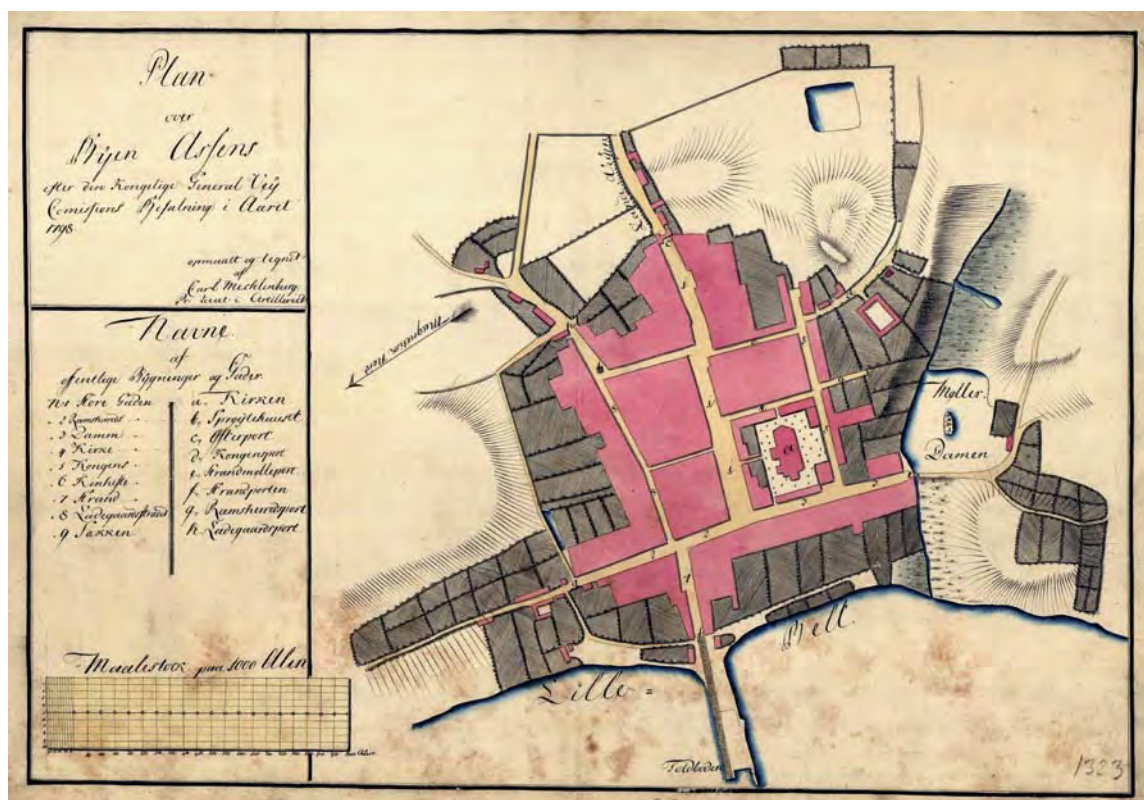

Fig. 4. Kort over Assens, tegnet af Carl Mechlenburg 1798. I RA. Foto RA. – *Map of Assens, 1798.*

ster og råd, mod at de årlige afgifter stadig ydedes til Rasmus Hansen.³³ Disse indtægter tilfaldt siden sognepræsten (Rasmus Hansen), således som det blev fastslået 1544.³⁴

Højalteret var formentlig ligesom kirken viet Vor Frue.

Et *Skt. Kathrine Alter* kendes fra en omtale 1528, da altervikaren Mats Somer tillodes at nyde og beholde sin rente herfra for livstid.³²

Eksistensen af et *Skt. Anne Alter* samt et *Helligtrekongers alter* kan muligvis udledes af regnskaberne fra tiden o. 1490.³⁵ De pågældende altre kendes dog ikke fra andre kilder. En række lokale stednavne 'Skt. Nikolaj ager' på bymarken, »sancti anthonij aghre« og 'Skt. Mikkels jord' kunne muligvis tyde på, at det også har været et *Skt. Nikolaj Alter*, et *Skt. Antonius Alter* og et *Skt. Mikkel Alter* i sognekirken.³⁶

KIRKENS OMGIVELSER OG †KIRKEGÅRD

Kirken er beliggende i den gamle bykernes sydvestlige hjørne. Området omkring kirken fungerede indtil 1820 som kirkegård. Grunden udgør et rektangulært område på hjørnet af Damgade (vest) og Adalgade (syd). Det er åbent ud til Damgade, mens der mod Adalgade er plantet en lav tjørnehæk. Mod såvel nord som øst indrammes arealet af naboejendommernes mure.

Kirkeområdets græsklædte arealer hæver sig en smule over de omliggende gader. Rundt om kirken er etableret grusstier, på nordsiden dog asfalteret mellem Damgade og Lille Kirkestræde. Syd for kirken er plantet enkelte træer i plænerne, og i det sydøstlige hjørne er også et buskads over og omkring et beskyttelsesrum. Arealerne kantes på alle andre sider end mod vest af tætstillede, stynede piletræer; syd for kirken er træækken dog plantet uden for kirkeområdet langs Adalgades fortov.³⁷

Hele området omkring kirken tjente indtil 1820 som †kirkegård, hvorefter Assistenskirkegården, indviet 1816, blev benyttet (s. 2626).³⁸ Området blev planeret 1824 og 1842.³⁹ Kirkegårdens udstrækning har varieret gennem tiderne. Kirkens tilbagetrukkede beliggenhed i forhold til Østergade-Willemoesgade kunne tale for, at kirkegården oprindelig har været en del større mod nord, således at kirkeområdet har ligget ud til hovedgaden. At dele af kirkegårdens jord allerede i 1500-tallet blev benyttet til andre formål, fremgår af, at kirken ifølge jordebogen fra 1558 udlejede tre boder på kirkegården vest for kirken samt af,³⁹ at et jordstykke tilhørende 'hr. Jesters hustru i Dreslette' atter indlemmedes i kirkegården o. 1608.⁴⁰ Herefter synes kirkegårdens udstrækning at have været nogenlunde konstant frem til dens nedlæggelse (jf. fig. 2), hvorimod særligt den sydvestlige del af området er forandret flere gange i tiden efter 1820. Dette år blev muredet mod Adelgade sløjfet for at skabe plads til en brolægning af gaden.³⁹ Omtrent samtidig blev en mindre del af kirkeområdets sydvestlige hjørne udskilt fra området, så nogle huse kunne opføres mod Adelgade og Damgade, og 1842 afstod kirken yderligere et lille jordstykke mod Adelgade, hvor et bibliotek blev opført.⁴¹ Bygningerne mod Adelgade blev nedrevet 1905 og mod Damgade 1916. Herefter indlemmedes arealerne atter i kirkeområdet. Endelig er områdets udstrækning mod Adelgade blevet reduceret en smule i nyere tid.⁴²

†*Kirkegårdsmure og -hegn*. I 1600-tallet var kirkegården indhegnet af en kampestensmur, der måtte repareres løbende; bl.a. i 1750, da den var så 'ganske nedfalden, at svin og kreaturer havde adgang'.⁴³ 1792 var den sydlige mur styrtet sammen, og byfogeden foreslog, at der i stedet blev opført en teglsat mur, som han skønnede mere passende for en købstad. Det forekommer imidlertid tvivlsomt om denne nogensinde blev bygget, for da otte favne mur skulle fornyes 1816 opsattes atter 'stenmur'. Første sikre indikation af en teglsat mur kendes således først fra 1850, da en sådan opførtes ind mod 'slagter Jørgensens have', dvs. rimeligvis nord for kirken.³⁹

1822 blev 'muredet' syd for kirken inddraget i forbindelse med brolægningen af Adelgade og i

stedet opførtes et malet stakit, og 1829 opførtes et nyt hegn mellem kirkeområdet og de tilstødende haver.⁴⁴ Det malede stakit mod Adelgade stod indtil 1845, da jernstøber H. Rasmussen leverede et støbejernsgitter, der blev sat mellem stenpiller hugget af stenhuggerne Niels Christensen og Peder Hansen.⁴⁵ Jerngitteret mod Adelgade blev o. 1900 erstattet af et lavt trådhegn, der fortsatte et kort stykke ad Damgade.⁴⁶

Indgange. Den primære adgangsvej er etableret vest for kirken mod Damgade, hvor to køreveje, formet som en halvcirkel, leder fra gaden og op til den højereliggende kirke. Mellem disse er etableret en brolagt trappe, der flankeres af to granitpiedestaler hvorpå er sat to bronzebuster forestillende kunstnerne Dankvart Dreyer og J. A. Jerichau, begge udført 1941 af Hans Gyde Petersen og skænket af grosserer Chr. Olsen, København, året efter. Fra nord er der adgang til kirken fra hovedgaden, Willemoesgade-Østergade, via den oprindelige hovedindgang i Lille Kirkestræde. Øst for kirken fungerer den smalle Kirkegyde som passage for fodgængere fra Store Kirkestræde, mens den sydlige indgang fra Adelgade siden o. 1910 har været beliggende i områdets sydøstlige hjørne.

†*Indgange*. I 1600-tallets anden halvdel var der to porte i kirkegårdsmuren (fig. 2). Kirkegårdens hovedindgang var placeret nord for kirken ud til Lille Kirkestræde, mens den såkaldte 'strandport' var beliggende vest for kirken.⁴⁷ Strandporten blev underkastet en betydelig reparation 1681, mens 'kirkeporten' blev istandsat 1711. Endvidere blev begge porte repareret 1723 og helt fornyet i 1700-tallets anden halvdel; den mod Lille Kirkestræde i 1767 og strandporten i 1780.⁴⁰

Foruden de nævnte porte var der 1720 adgang til kirken over tre kirkeriste, som ifølge beskrivelserne af deres løbende reparationer og fornyelser var placeret øst, syd og sydvest for kirken.⁴⁸ I 1800-tallet var indgangen fra Adelgade placeret lige ud for kirkens syddør (jf. fig. 5).

†*Stier*. 1741 blev stien fra kirkegårdsporten til kirken brolagt.³⁹ 1842 anlagdes stier omkring kirken, der blev brolagt med kasserede ligsten fra kirken, som blev lagt som 'fortov' (jf. s. 2560).⁴⁹

Bygninger på kirkegården. På kirkegården har der stået flere bygninger, hvis funktion og beliggenhed

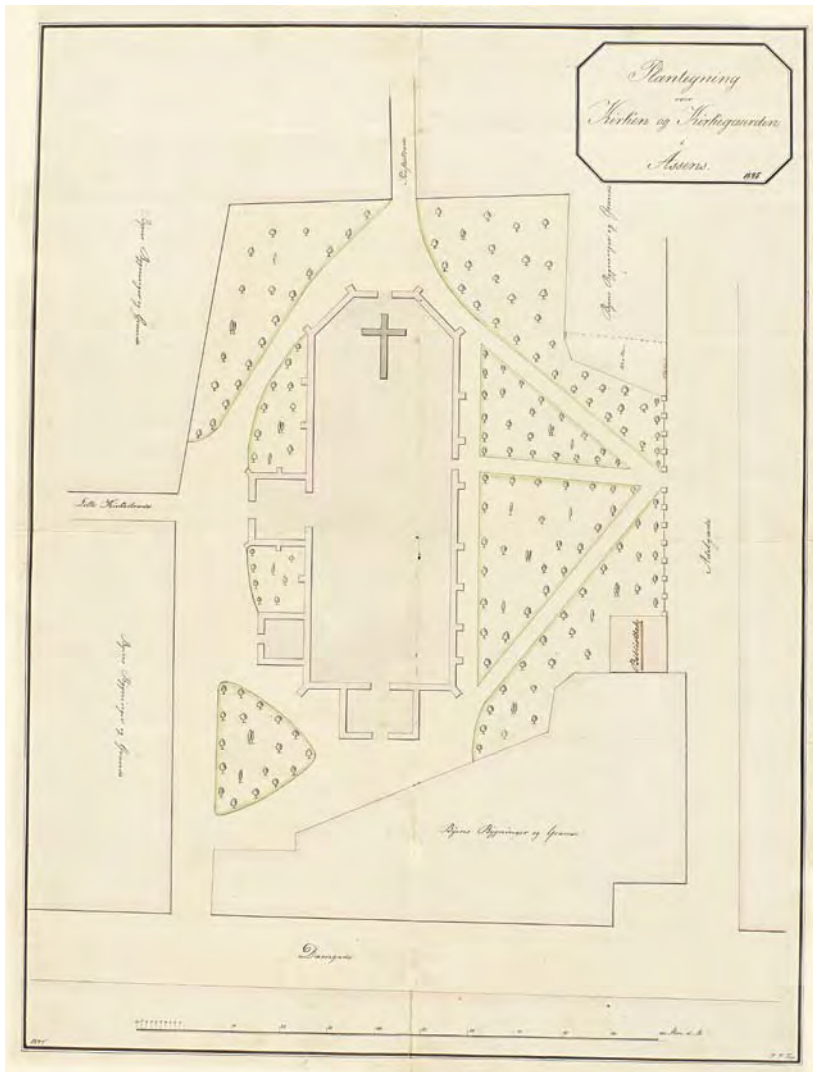

Fig. 5. Kort over kirkens arealer, tegnet af Joakim Topp 1845. 1:1000. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Map of the churchyard, 1845*

kendes delvist. Tilbage er kun et *beskyttelsesrum*, der blev anlagt syd for koret under 2. Verdenskrig.

1558 lå tre †'boder' på kirkegården, dvs. mindre bygninger (jf. s. 2420).

Et †*benhus* eksisterede 1683 men var da i så dårlig forfatning, at byens råd besluttede en istandsættelse. I den forbindelse indkøbtes træ, jern og søm, formentlig til taget, som samtidig omlagdes med gamle tagsten foruden 142 nyhervede. Bygningen, hvis beliggenhed er ukendt, kan være middelalderlig; 1711–12 omfattede kirkens materielbeholdning således hulsten herfra.³⁹ Også da

var benhuset stærkt forfaldent og blev sandsynligvis nedrevet kort tid efter. 1715 blev det ryddet for knogler af Jørgen Ringer, som udover 4 mark modtog det rådne tømmer fra bygningen, der ikke forventedes at kunne stå meget længere. Bygningen er meget vel forsvundet ved denne tid, og en begravelse ved benhuset det efterfølgende år henviser muligvis blot til det kirkegårdsafsnit, hvorpå det havde stået.³⁹

Et †*sprøjtehus* opførtes 1793–94 på kirkegårdens nordvesthjørne ud mod Damgade, hvor det afsluttede en husrække, der stødte op mod kirke-

gården (fig. 4). Det eksisterede endnu 1858, men blev nedrevet o. 1900.⁵⁰

†*Bibliotek*. På den søndre del af kirkegården ud mod Adelgade opførtes 1845 et bibliotek (fig. 5). Den lille kvadratiske bygning, som lå i forlængelse af bebyggelsen ud for kirkegrundens sydvesthjørne, blev nedrevet kort efter 1900.³⁹

Et †*materialhus* på kirkegården var under planlægning 1736, da tømrer Rasmus Hansen og muremester Matthias Johansen søgte en egnet

placering.³⁹ Huset skulle erstatte et †*kalkhus*, som frem til samme år havde været indrettet i nedre stokværk af det korte vestfag i forlængelse af søndre sideskib (jf. s. 2477). Bygningen, hvis placering er uvis, erstattedes 1877 af et nyt †*materialhus* på kirkegårdens søndre side; dette kan kun have haft en kort levetid. Forinden, i 1870, besluttedes det endvidere at fremme opførelsen af et *kapel* på kirkegården.⁵¹ 1895 blev der afsat midler til dets opførelse, men planen realiseredes aldrig.⁵²

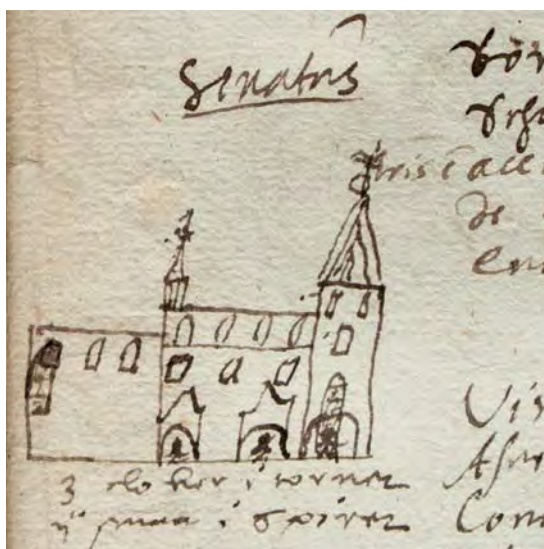

Fig. 6. Skitse af kirken i Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church in Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.*

Fig. 7. Kirken set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *The church seen from the west.*

BYGNING

Den store senmiddelalderlige kirke har oprindelse i en mindre, formentlig romansk \uparrow teglstenskirke fra 1200-tallet, hvis dimensioner kan fastslås omtrentligt.

I senmiddelalderen gennemgik kirken en omfattende udbygning, hvis kronologi kan udledes af bygningsarkæologiske og dendrokronologiske undersøgelser. Ved \uparrow skibets delvist bevarede vestgavl, opførtes

før o. 1470 et gotisk \uparrow tårn, hvis underdel er levnet. Om overdelen færdiggjordes er uvist, ligesom det ikke kan afgøres, hvorvidt en formentlig samtidig planlagt \uparrow overhvælving af skibet er blevet realiseret. I anden del af 1400-tallet sluttedes yderligere til \uparrow skibet en korsarm mod nord, der har modsvaret en muligvis ligeledes senmiddelalderlig \uparrow korsarm ved skibets sydside.